

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tesbitler

Nejat Göyünç*

Recent Findings on the Institution of Royal Physician and Royal Physicians in the 16th Century Ottoman State

This article presents recent archival findings on the Royal Physicians and their institution in the Ottoman State. Deriving from newly discovered archival material, the article expands the present level of knowledge about the issue along with correction of several mistakes in the current literature. Archival documents also demonstrate that during the 16th century Ottomans maintained some health institutions which were remnants from the Middle Ages. This article illustrates the workings of these institutions using contemporary examples.

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık ve hekimlerle ilgili yayımlarında Süheyl Ünver ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın pek çok Osmanlı arşiv belgelerinden faydalandıkları, bunlara atıflarda buldukları görülür. Meselâ Süheyl Ünver Selçuklu vakıf hastahaneleri hakkında 1938'de yayımlanan bir makalesinde kullandığı bir kısım belgeleri zikreder.¹ Uzunçarşılı'nın da Osmanlı arşivlerini en iyi bilen ve bunlardan faydalanmasını ihmal etmeyen bir büyük tarihçi olduğu tartışma kabul etmez. Bununla beraber, zamanla yeni tasniflerin okuyucu hizmetine sunulması sonucu, bugün her iki büyük ilim adamının erişemedikleri bir kısım belgelerin mevcudiyeti, araştırmacılar için bir fırsat olarak görünmektedir. Bu makalede eski ve yeni belgelerin ışığında hekimbaşılık ve hekimlerin -özellikle- XVI. yüzyıldaki faaliyetleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Hekimbaşaların Osmanlı Devleti bünyesindeki bütün hastahanelerin tayin işleyle uğraştıkları, aralarında yahudi asıllılarının da bulunduğu bilinir. Doğal olarak hastahaneleri, o zamanki deyimle bimaristan veya dârüşşifâlara atamalar veya bunlar arasındaki yer değiştirmeler merkezden, hekimbaşı vasıtasıyla yapıldığından, kayıtlardan ülkenin her yanındaki sağlık müesseselerinin varlığı hakkında bilgi sahibi

* Prof. Dr. Nejat Göyünç, Emekli Öğretim Üyesi.

1 Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerinin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi*, I, 17-23.

olmak imkân dahilindedir. Böylelikle bir kısım Ortaçağ sağlık müesseselerinin Osmanlı devrinde, hatta XIX. yüzyıla kadar faal olduğuna tanık olunmaktadır.

1. Mardin'de Emînüddin Bîmâristanı. Eser Artuklu hânedanı kurucularından Necmeddin İlgazi'nin kardeşi Emînüddin adına yaptırdığı bir sağlık kurumudur. XVI. yüzyılda bu yapı yanındaki cami ve hamamla birlikte küçük bir külliye idi. Şehirdeki yedi dükkân, iki bahçe, güneyde bugün Suriye sınırında kalan Amûde köyünün bir kısım hâsılı bu hastanenin vakıf gelirleri arasındadır. 1540'ta Mardin'de Bâbü'lhammâre mahallesinde oturan Vehîb b. Hekîm adlı bir zat burada tabip olarak görevli idi, gündelik geliri 5 akçe idi. *Mardin Tarihi* yazarı Abdülganî Efendi geçen yüzyıl sonlarında bu bîmâristanın harabesini görmüştü. Bu satırların yazarı da kırk sene kadar önce hamamın kalıntılarını görmüş, bu çevreye Mâristan mahallesi denildiğine tanık olmuştur.² Osmanlı arşiv belgelerinden en geç 20 Temmuz 1800 (27 Safer 1215) tarihli bir kayda rastlanabilmektedir.³

2. Nûreddin Mahmud Zengî (Nûreddin Şehîd) Bîmâristanları. Bu zat Selçuklular'ın Musul atabegi İmâdüddin Mahmud Zengî'nin oğludur. Şam'da, Trablusşam'da ve Halep'te birer bîmâristan yaptırdığı anlaşılmaktadır.

a) Şam'daki Bîmâristan. 1154'te inşa olunduğu belirtilen bu hastahanenin planları Aslan Terzioğlu tarafından yayımlanmıştır.⁴

b) Trablusşam'daki Bîmâristan. Arşivlerimizde bu müessese ile ilgili kayıtlar bir hayli boldur. Süheyl Ünver bu tesisten bahsetmekte, arşiv kayıtlarında rastladığını belirtmekte, fakat yer göstermemektedir.⁵

1573 senesi sonlarında Hekimbaşı Mehmed Çelebi'nin bir mektubundan burada birbirini ardınca görev yapan iki yahudi asıllı hekim hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Bunlardan Abraham'ın 6 akçe gündeliği vardır, fakat "ilm-i tabâbetten haberi yoktur, cahildir" suçlaması Trablusşam kadısı tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a arz olununca Hekimbaşı Mehmed Çelebi Salomon adlı bir başka yahudi tabibin buraya tayinini uygun bulur, gündeliği de 10 akçeye yükseltilir; çünkü günde 6 akçe gelir az olduğundan, bu göreve tâlip zuhur etmemiştir.⁶ Bu bîmâristana ait en son kaydımız 2 Temmuz 1834 (24 Safer 1250) tarihlidir.⁷

c) Halep'teki Dârüşşifâ. 1730 başlarında bu hastahane ikinci tabip Yasi'nin vefatı üzerine yerine Seyyid Mustafa Efendi tayin olunur.⁸ Elli sene kadar sonra ise buradaki birinci ve ikinci tabiplerin isimlerini tesbit edebiliyoruz: Mehmed ve Ebûbekir çelebiler.⁹

2 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 116.

3 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 229.

4 Aslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 167-171.

5 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 18.

6 BOA, MD 25, s. 18.

7 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 498.

8 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 1131.

9 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 984.

3. Halep'teki Argun Kâmil Dârüşşifâsı. Bu hastahanenin bânisi muhtemelen Eyyübî hânedanından olmalıdır. Kâmil elkabı ve bu müesseseden hep Nüreddin Şehîd Dârüşşifâsı ile birlikte bahsolunması bu kanyı doğurmaktadır. Lâkin Argun ismi de Moğol çağrışımına sebep olmaktadır. Bu bakımdan bu yapının kime ait olduğu –şimdilik– tesbit olunamamaktadır. Bu dârüşşifâda hekim olan Şeyh Mehmed vefat edince yerine Budun'da 20 akçe ile tabip olan Bereket adlı bir yahudi, hekimbaşı arzı ile 19 Haziran 1581'de tayin olunur.¹⁰ Bir ay kadar sonra, aynı dârüşşifâda tabip olan Muhyiddin adlı birisinin “nâ-ehil” olduğundan azli istenir.¹¹ Muhtemelen Şeyh Mehmed'in vefatından sonra Muhyiddin yerine geçmiş, ardından da Budun'dan gelen Bereket buradaki görevi üstlenmiştir. Onun Halep'teki görevi de vefatı ile sona erer, Ocak 1582'de İznik'te mâzul İdris yerine atanır.¹²

Halep'teki Nüreddin Şehîd ve Argun Kâmil dârüşşifâlarına ait rastlayabildiğimiz son arşiv kaydı Temmuz 1861 tarihlidir.¹³

4. Gazze'de Sultan Muhammed b. Kalavun Bîmârhânesi. Kahire'de Memlûk Sultanı Kalavun'un inşa ettirdiği sağlık müessesesi bilinmekle beraber,¹⁴ Gazze'de oğlunun bir dârüşşifâ yaptırdığı hakkında ancak Osmanlı belgelerinde kayıtlar bulunmaktadır. Ağustos 1568'de Sıddık ve İshak adlı tabipler, Çerâkise zamanından beri berât-ı şerifle ailelerinin bu dârüşşifâda hekimlik yaptıklarını bildiren yine bu göreve devam etmek istediklerini arzederler, istekleri uygun bulunur.¹⁵ Bu yapının evkafının mütevellisine ait bir belge 31 Ekim 1840 tarihlidir.¹⁶ Bundan da Gazze'deki bu tesisin XIX. yüzyıl ortalarına kadar varlığını koruyabildiği hükmüne varılabilir sanırız.

5. Tokat'taki Dârüşşifâ. Süheyl Ünver şehrin Meydan mahallesinde bulunan ve Gökmedrese adlı bu yapının bânisinin Selçuklu ümerâsından Pervâne Bey olduğunu, iki katlı, her katında on beş küçük oda ve dört salon mevcut bulunduğunu ve hastahanenin XIX. yüzyıl başlarında da faal olduğunu yazmaktadır.¹⁷ Aynı dârüşşifâda 1580'de tabip olarak bulunan Mustafa mesleğini bilmediği gerekçesiyle şikâyet üzerine görevinden alınmış, yerine de Abdülkerim tayin olunmuştur.¹⁸

6. Konya'da Sultan Alâeddin Keykubâd Dârüşşifâsı. Temmuz 1580'de Abdülkerim adlı bir tabip buraya tayin olunmaktadır.¹⁹ Osmanlı belgelerinden bu

10 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 239, s. 53.

11 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 239, s. 109.

12 BOA, aynı defter, s. 241.

13 BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3364.

14 Aslan Terzioğlu, a.g.m., s. 168-169.

15 BOA, Maliyeden Müdevver, nr. 2775, s. 105; Mustafa L. Bilge, "Gazze", *DiA*, XIII, s. 534-536; Ali Haydar Bayat, "Türk-İslâm Dünyasında Hastaneler", *Türk Kültürü*, XXXIV (1996), s. 477-486.

16 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 1364.

17 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 23.

18 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, s. 157.

19 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, s. 11.

dârüşşifânın muhtelif tarihlerde yeniden imar olunduğu, zaman zaman ise harabe halinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

XVI. yüzyıla ait ruûs kayıtlarından hekimbaşılar hakkında da kısa bilgiler edinmek mümkündür. Bunlara da birkaç örnek verelim:

a) Molla Kasım. Bu zat 1578'de İstanbul'da hekimbaşidir.²¹ Temmuz 1580'de tekaüt olmuş, yerine sancak-ı hümâyunda sertabip olan İsa Çelebi atanmıştır.²² Aynı sene sonlarında ise Molla Kasım'ın vefat ettiği anlaşılmaktadır.²³

b) İsa Çelebi. Molla Kasım'ın yerine hekimbaşı olan bu zatın Temmuz 1585 sonlarında hâlâ bu görevde olduğu öğrenilmektedir, böylece görev süresi en az beş yıl sürmüştür.²⁴

c) Mevlânâ Sinan Çelebi. Ocak 1597'nin ilk yarısında vefat ettiği anlaşılmaktadır.²⁵

d) Mevlânâ Şemseddin Üsküplü. İstanbul'da Sultan Süleyman Han Tıp Medresesi'nde müderris ve tabip olan bu zat Sinan Çelebi'nin vefatı üzerine Ocak 1597 ortalarında reîs-i etibbâ görevine getirilmiştir.²⁶ 1604'te de aynı görevde olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu da hassa etibbâ cemaati mensuplarındandı.²⁷

Hekimbaşılardan ve Hekimlerin Günlük Kazançları

Bu hususta arşiv belgelerinden çeşitli bilgiler edinilebilmekte ise de, genel bir sonuca varmak -şimdilik- mümkün görünmemektedir. Birkaç örnek verelim:

Milâdî 16 Kasım 1555 – 25 Ekim 1556 tarihleri arasına rastlayan 963 hicri yılına ait bir listede reîs-i etibbâ Mehmed b. Sinan'ın yevmiyesi 10 akçedir, aynı listedeki bir İranlı tabibinki 3, bir cerrahinki 2 akçedir.²⁸ Aynı tarihlerde Portekiz'den İstanbul'a gelen ve hassa cerrahlarına ilhak olunan Sinan adlı yahudinin yevmiyesi 6 akçedir.²⁹ 1579 Eylülünde Dîvân-ı Hümâyun'da müslüman olarak Mehmed ismini alan bir yahudiye "hâzık tabip" olduğu gerekçesi ile 10 akçe yevmiye verilmektedir. Bu para kendisinden önce hekim olan ve vefat eden Seyyid Mehmed adlı hekimin ulûfesinden

20 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 21; Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Alâeddin Dârüşşifâsı, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), s. 347-359.

21 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 231, s. 301.

22 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, s. 28.

23 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, s. 177.

24 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 245, s.

25 *Selânikî Tarihi* (yay. Mehmet İpsirdi), İstanbul 1989, II, 665.

26 a.g.e., ay.

27 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 3398, s. 27; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 364-365. Karşılaştır: Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 213'ü takip eden "Hekimbaşı Listeleri", sayfa numarası yok.

28 Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, sy. 13, s. 40-41; BOA, Kâmil Kepeci, nr. 7098.

29 BOA, Mühimme Defteri, nr. 2, s. 188.

artakalan kısımdır, yani Seyyid Mehmed daha fazla para almakta idi demektir.³⁰ Temmuz 1580'de cerrah Üveys'in, 'emekdar üstât olub küllî hidmeti sebkat etmiştir' gerekçesi ile 23 akçe yevmiyesine 5 akçe zam yapılmaktadır.³¹ Yine aynı tarihlerde kehhâl (göz hekimi) Ferruh vefat etmiş, yerine Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda kehhâl-i evvel olan Ali atanmıştır. Bu zatın hassa kehhâleri cemaati arasına ilhaki ile yevmiyesi 6'dan 7 akçeye çıkmıştır.³²

1578-80 arasında hekimbaşı olan Molla Kasım'ın da yevmiyesinin 60 akçe olduğu, Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda tabib-i evvel olan bir zatın yevmiyesinin 30 akçe, Fatih Dârüşşifâsı'nda tabib-i evvelin 30 ve Haseki Sultan Dârüşşifâsı'nda aynı görevde olanın 25'er akçe yevmiyeleri olduğu öğrenilmektedir.³³ 1581'de Manisa'da Hatuniye Dârüşşifâsı'nda tabib-i evvelin yevmiyesi de 30 akçedir.³⁴ İbrâhim Paşa Sarayı'nda 1582-1584 tarihlerinde görevli yahudi tabiplerin yevmiyeleri 10 ve 15 akçedir, bunlardan birisi hassa tabipleri arasına tayin olununca yevmiyesi 15'ten 20'ye yükseltilmiştir.³⁵

XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesindeki dârüşşifâlarda ve hassa tabipler cemaati arasında müslüman ve yahudi tabiplerin bulunduğu bilinmekle birlikte, bunların birbirlerine oranı nedir, bunu tesbit etmek -şimdilik- mümkün olmadı. Lâkin 1604'te hassa tabiplerden yirmi biri müslüman, altmış ikisi de yahudi idi. Ser-etibbâ-i hâssanın yevmiyesi 100, sâbıkının 60 akçe idi. Yahudi tabiplerden en yüksek yevmiye alanın 70 akçe idi. Lâkin bunlar arasında 3 akçe yevmiye alanlar bile vardı.³⁶

II. Selim zamanında İstanbul'da gayri müslimlerin, bu meyanda yahudilerin nasıl giyinecekleri hususunda bir fermâna Ahmed Refik Bey işaret etmişti.³⁷ Müslümanlardan aynı giyim tarzı benimsemişti. 1742 sonlarına ait bir belgede tabip ve cerrah Mihailoğulları'ndan Manol ve Nikola'nın Padua'da tabâbet tahsil ettikleri, bunların cizye ve tekâliften, yani vergilerden muaf olmalarından, samur kalpak, san mest ve pabuç giymelerine mani olunmamasından, ata binmelerine de müdahale edilmemesinden bahs olunmaktadır.³⁸ Böylelikle Rum hekimlere XVIII. yüzyılın ortalarına doğru bazı ayrıcalıklar tanındığı anlaşılmaktadır. Bunu bir merhale olarak kabul etmek gerekir.

Yine XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait bir başka belgeden de Erzurum'da Pasin sancağında Zervanis, diğer adı ile Toprak Tekkesi köyünde mecnunların tedavi edildiği bir dârüşşifâdan, diğer bir deyimle tımarhaneden bahs olunmaktadır. Erzurum'da bundan

30 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 236, 131.

31 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, s. 7.

32 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, 9.

33 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 238, 177.

34 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 239, s. 78; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 96-97.

35 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 244, s. 38, 43.

36 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 3398, s. 27; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 364-365.

37 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* (haz. Abdullah Uysal), Ankara 1987, s. 72-73.

38 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 157; Cevdet-Sihhiye, nr. 1205.

başka bu tür bir müessese olmadığından, burasının idaresinin aynı ailenin elinde bulunduğundan da haberdar olmaktayız. Buraya devlet tarafından malî destek sağlanmaktadır.³⁹

Sonuç olarak, Osmanlı belgelerinde bazan perakende olarak, bazan defterlerde yer alan kayıtlar arasında Türk tabâbet tarihi ile ilgili, Ortaçağ hastahanelerine de ışık tutacak ölçüde zengin bilgiler bulunmaktadır. Özellikle tahrir defterlerindeki vakıf kayıtları dârüşşifâlar ve bunların vakıfları hakkında toplu bilgiler de ihtiva etmektedir. Yukarıdaki tesbitler bu zenginlikleri sergilemek ve onlara dikkat çekmek gayesini gütmektedir.

39 BOA, Cevdet-Sihhiye, nr. 1037.